

نقش مایه «پرنده» در فرش «طرح خشتی» چهارمحال و بختیاری

ندا فخر

کارشناس ارشد پژوهش هنر، مدرس مدعو دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف‌آباد

دکتر امیرحسین چیت‌سازیان

استادیار دانشگاه کاشان

دکتر الیاس صفاران

استادیار گروه هنر دانشگاه پیام‌نور

کلام

فصلنامه

علمی - پژوهشی

انجمن علمی

فرش ایران

شماره ۲۱

بهار ۱۳۹۱

۳۳

چکیده

واژه‌های کلیدی: نقش مایه، فرش، پرنده، طرح خشتی، چهارمحال و بختیاری.

نقش پرنده همواره از جایگاه مهمی در آثار ادبی، تاریخی و هنری ایران برخوردار بوده است. پرندگان، در پهنه هنرهای این سرزمین و از جمله هنر صناعی فرش، به اشکال گوناگون نمایش داده شده‌اند. نقش مایه پرنده چه به صورت تجریدی و یا طبیعت‌گرایانه در فرش‌های تمام مناطق ایران حضور یافته است. در این نوشتار، ابتدا به جایگاه پرنده در ادبیات و هنر ایران پرداخته شده و سپس مفاهیم پرنده و حضور آن در فرش خشتی چهارمحال و بختیاری بررسی گردیده است. این مقاله یک پژوهش توصیفی است که برای جمع‌آوری اطلاعات نظری از روش کتابخانه‌ای و اسنادی-تاریخی، منابع مکتوب و تصاویر بهره گرفته شده است. در طی آن با ارائه تصاویری از نقش مایه پرنده بر فرش خشتی چهارمحال و بختیاری، به بررسی محتوایی و تصویری آن بر این فرش‌ها پرداخته شده است.^۱

مقدمه

نقش مایه پرنده در آثار هنری و ادبی ایران حضور گسترده‌ای دارد. ویژگی‌های طبیعی پرندگان از قبیل پر و بال، پرواز، آواز، آشیانه، اسارت در قفس، گشت و گذار در دل طبیعت، سفرهای دسته‌جمعی و زیبایی، همواره دست‌مایه تأویل و نمادپردازی ادیبان و هنرمندان قرار گرفته است. در همه اعصار، شاعران و نویسندگان از تمثیل پرندگان برای بیان مقاصد ادبی و عرفانی و اندیشه‌های نمادین خود بهره جسته و هنرمندان نیز تصویر آن را چه به صورت طبیعی و چه به صورت اسطوره‌ای بر بستر آثار هنری خویش نشان داده‌اند. فرش از جمله آثار هنری است که نقش مایه پرنده به‌وفور در آن به‌کار برده شده است. نقوش در هنر ایران و من جمله هنر صناعی فرش،

^۱ این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده مسئول (ندا فخر) با عنوان «زیبایی‌شناسی در فرش چهارمحال و بختیاری: مورد مطالعه، نقوش فرش‌های خشتی» است که در شهریور ماه ۱۳۹۱ در دانشگاه پیام‌نور مرکز تهران شرق دفاع گردیده است.

حامل مفاهیم محتوایی-نمادین و ارزش‌های صوری و زیباشناسانه هستند. در مقاله حاضر در پی یافتن مفاهیم و معانی نمادین نقش مایه پرنده و بررسی این نقش مایه در فرش‌های خشتی چهارمحال و بختیاری هستیم.

فرش چهارمحال و بختیاری

استان چهارمحال و بختیاری از جمله مناطق کوهستانی جنوب غربی ایران است که در بخش مرکزی کوه‌های زاگرس بین پیش‌کوه‌های داخلی و استان اصفهان واقع شده است. از لحاظ اقلیمی این استان جزء استان‌های سردسیر و مرتفع کشور است که از دو قسمت کوهستانی و جلگه‌ای تشکیل یافته است. شهرکرد، مرکز این استان، بلندترین منطقه از سطح دریاست و به این سبب به بام ایران اشتهار یافته است. مردم این منطقه ایرانی‌الصل اند. حضور در میان کوه‌ها آنان را از هرگونه اختلاط و آمیزش با نژادهای غیرایرانی مصون نگه داشته است. آثار مکشوفه در کوه‌های بختیاری که به زمان پارت‌ها و قبل از آن تعلق دارد نمایانگر مرکزیت این نقطه در گذشته‌های دوردست تاریخ ایران است (خسروی، ۱۳۳۸، ۶۲-۶۳). ترکیب اجتماعی جمعیت استان چهارمحال و بختیاری، متشکل از سه جامعه شهری، روستایی و عشایری است. انواع دست‌بافت‌ها عمده‌ترین صنایع دستی چهارمحال و بختیاری هستند که فعالیتی صد در صد زنانه است (قاضیانی، ۱۳۷۶، ۵۳). در این میان، فرش‌بافی رایج‌ترین هنر اصیل و سنتی استان چهارمحال و بختیاری است. در فرش استان چهارمحال و بختیاری تفکیک فرش شهر و روستا و عشایری تا حدی دشوار است. نقوش و طرح‌ها در مناطق عشایری کاملاً شکسته، در مناطق روستایی حالت بین گردان و شکسته و بیشتر نزدیک به شکسته و در مناطق شهری حالت گردان و نیمه‌گردان دارد. فرش چهارمحال و بختیاری بیش از بسیاری نقاط ایران شکل و هویتی بومی و قابل شناسایی دارد. مهم‌ترین مناطق فرش‌بافی استان را می‌توان مناطق چالشر، بن، شهرکرد، سامان، شلمزار، فارسان، قهفرخ، بروجن، بلداجی، باباحیدر، هفتمجان، اشگفتک و اردل برشمرد. طرح‌های خشتی، قابی، لچک و ترنج، گل مینا، محرابی، یلمه، گل پتو و سرو و کاج از مهم‌ترین طرح‌های فرش استان هستند.

فرش طرح خشتی

طرح خشتی، طرحی است که از ترکیب ردیف‌های عمودی و افقی قاب‌های مربع شکل با رنگ‌بندی منظم و گاه نامنظم در متن فرش تشکیل شده است. طرح‌های خشتی از قدیمی‌ترین و اصیل‌ترین طرح‌های قالی ایران محسوب می‌شوند. پیشینه این طرح به قالی‌پازیریک و قالیچه سنگی مکشوف در حفاری‌های کاخ نینوا (قرن ۶ و ۷ ق.م.) باز می‌گردد. طرح خشتی نمودار باغی زیباست که هر خشت آن باغچه‌ای را نشان می‌دهد که با خطوط جانبی مرزبندی شده است (بصام و دیگران، ۱۳۸۳، ۱۶۱). انواع گیاهان و حیوانات و پرندگان در شبکه باغچه‌های این باغ یا به عبارت بهتر گلستان وجود دارد. بافت این طرح در فرش مناطقی چون تبریز، قم، بیرجند و به‌خصوص چهارمحال و بختیاری معمول است. طرح خشتی شاخص‌ترین و معروف‌ترین طرح در میان انواع طرح‌های فرش چهارمحال و بختیاری بوده که در تمام دنیا شناخته شده است. درون قاب‌های مربع طرح خشتی چهارمحال و بختیاری دسته یا شاخه‌ای گل، گل‌دان گل، درختان گوناگون، انواع نقش مایه‌های بته، نقوش محرابی، پرندگان و حیوانات ترسیم می‌شوند. بعضاً خشت‌ها در میان بافندگان بر مبنای نقش مایه اصلی آنها نام‌گذاری می‌شوند. خشتی که نقش مایه اصلی آن پرنده باشد «خشت پرنده» نامیده می‌شود. در ادامه این پژوهش جایگاه تصویری و محتوایی پرندگان در این فرش‌ها را مورد بررسی قرار می‌دهیم. (تصویر ۱)

نماد پرنده

طیر؛ طائر؛ مرغ؛ پرواز کننده؛ طیار. پرندگان: جمع پرنده؛ مرغان و جز آنها که پر دارند (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۴، ذیل پرنده). توانایی پرواز مهم‌ترین ویژگی در پرندگان است. بنابراین اغلب مفاهیم نمادینی که از پرندگان به‌دست می‌آیند، در ارتباط با آسمان و زمین و دستیابی بشر به آرزوی دیرینه‌اش یعنی پرواز است. موضوع پرواز از کهن‌ترین بن‌مایه‌های فولکلوریک و جهان‌شمول است که در تمامی سطوح فرهنگ‌های باستانی شواهدی برای آن یافت می‌شود. پرواز پرنده به‌صورت ضمنی مفهوم آزاد شدن روح از اسارت جسم و دنیای خاکی را تداعی

تصویر ۱: فرش‌های خشتی با نقش‌مایه پرنده (مأخذ: <http://www.carpetvista.de>)

علاوه بر مفاهیم کلی اطلاق شده به پرنده، هر یک از پرندگان مفاهیم متفاوتی دارند. در حالیکه پرندگانی مانند جغد و کلاغ بر بدشگونی دلالت دارند، کبوتر و بلبل نمادی از خوش‌یمنی هستند. پرندگانی که نماد فعالیت بیشتر عقلانی اند تا عاطفی، سیه‌فام‌اند. و اما پرندگان فضای زندگانی عاطفی پرواز می‌کنند. پرنده سفید نماد روح افراد پارسا و پرنده سیاه نماد روح شریر است (جایز، ۱۳۷۰، ۲۹).

پرنده در قرآن کریم

قرآن در چندین آیه از پرندگان سخن گفته است. در قرآن از منطق پرندگان سخن به‌میان آمده و اینکه پیامبران آن را می‌دانستند، حضرت سلیمان(ع) بیان می‌دارد: «علمنا منطق الطیر» (نمل، ۱۶). در ماجرای حضرت ابراهیم(ع) و

می‌کند (صرفی، ۱۳۸۶، ۵۶). در عرفان اسلامی، ابن‌سینا اولین کسی است که معراج روح را از عالم خاک به سوی افلاک، در رمز پرواز مرغ بیان کرده است (پورنامداریان، ۱۳۸۳، ۴۰۹). پرنده نماد مراحل معنوی، نماد فرشتگان و نماد مرحله برتر وجود است. حضور پرندگان در آثار ادبی و هنری را به دو شکل شاهد هستیم: پرندگانی که در طبیعت مصداق خارجی دارند و پرندگان افسانه‌ای. پرندگان افسانه‌ای ترکیب خصوصیات متفاوت چند جانور در قالب یک موجود خیالی با توان‌های بالقوه و نیز رهایی از اصول قراردادی عالم پدیده هستند. سیمرخ شناخته‌ترین پرنده افسانه‌ای است که در باورها و اندیشه ایرانی از منزلت و جایگاهی خاص برخوردار بوده است. در ایران باستان، مرغان و پرندگان مظهر ابر و پیک باران بوده‌اند (پرهام، ۱۳۷۰، ۱۵۴).

زنده شدن چهار پرنده، پرندگان وسیله آشنایی با توحید و معادشناسی قرار می‌گیرند (بقره، ۲۶۰). نماد پیام‌رسانی پرندگان را در قرآن در داستان حضرت سلیمان و هدهد که برای او پیام می‌آورد می‌بینیم (نمل، ۲۸). یکی از معجزات حضرت عیسی (ع) ساختن مجسمه‌ای از یک پرنده بود که با دمیده شدن نفس حضرت حیات گرفت (مائده، ۱۱۰). در آیه ۱۹ سوره ص بیان هم‌نوايي پرندگان با حضرت داوود (ع) بیان می‌گردد: «والطير محشوره». در داستان ابابیل، پرندگانی وسیله نابودی دشمنان می‌شوند (فیل). و بالاخره اینکه پرندگان، آگاهانه تسبیح و نماز خدا گویند: «کلّ قد علم صلوته و تسبیحه» (نور، ۴۱)

پرنده در فرهنگ و ادبیات

در ادبیات تعلیمی، داستان‌گویی به منظور القاء تعلیم اخلاقی، عرفانی و حکمی به مخاطبان عادی است. در ادب پارسی پرندگان موضوع اصلی داستان‌هایی هستند که در کتب و رسالاتی با عنوان «رساله الطیر» و یا «منطق الطیر» آمده‌اند. رساله الطیرها در واقع از نظر موضوع مرحله بعد از روح را نشان می‌دهند؛ مرحله‌ای که روح در مسیر سفر از خاک به سوی افلاک است. در این سفر، نفوسی که به این سفر دست زده‌اند در رمز پرنده یا پرندگانی ممثل شده‌اند که از دام تعلقات مادی رسته، به سوی مقصد در پروازند. در رساله الطیرها نفوس مستعد به صورت پرندگانی ظاهر می‌شوند که با پرواز خود موانع سفر را یکی پس از دیگری طی می‌کنند تا به اصل و پادشاه خویش بپیوندند (پورنامداریان، ۱۳۸۳، ۴۰۳-۴۰۴). رساله الطیر ابن سینا از جمله معروف‌ترین آنهاست.

نقش پرندگان در افسانه‌ها و داستان‌های ایرانی بسیار پررنگ است. منطق الطیر عطار، از آثار برجسته کلاسیک ادبیات پارسی است. گروهی پرندگان مسافر که در پی یافتن پادشاه خود هستند شخصیت‌های این داستان را تشکیل می‌دهند. هر کدام از پرندگان نماینده و نماد روحیه‌ای خاص و منشی ویژه از روحيات و منش‌های گوناگون نهفته در جان آدمی هستند. در مثنوی معنوی مولانا و کلیله و دمنه نمونه‌های فراوانی را از داستان‌های تمثیلی بر پایه نقش پرندگان می‌بینیم. از جمله داستان کبوتران در کلیله و دمنه و کوشش جمعی آنان برای نجات

از دام، که به قصد تعلیم و تعاون و همکاری در کلیله و دمنه پرداخته شده و رمزی از گرفتاری جان و نفس انسانی در دام تن تلقی می‌گردد.

پرنده در فرش خشتی

از حیث زیست‌محیطی، گونه‌های زیادی از پرندگان در استان چهارمحال و بختیاری شناخته شده و هر ساله در پاییز و بهار پرندگان زیادی به این استان مهاجرت می‌کنند. به‌طور کلی در شهرها و روستاها و در بین عشایر پرندگان ارتباط نزدیکی با انسان‌ها دارند. چهارمحال و بختیاری به‌لحاظ موقعیت کوهستانی و جغرافیایی از زیستگاه‌های کبک دری بوده تا جایی که این نوع پرنده به‌عنوان نماد جانوری این استان از سوی سازمان حفاظت محیط‌زیست معرفی گردید. نقش مایه تجریدی پرندگان بر انواع دست‌بافته‌های استان مانند گلیم و فرش‌های طرح یلمه نقش می‌شوند. نقوش گنجشک که در گویش بختیاری به آن بنگشت گفته می‌شود، طاووس، کبوتر، بلبل و پروانه [۱] از رایج‌ترین نقوش پرنده بافته شده در قالی‌های خشتی چهارمحال و بختیاری هستند. پرندگان در خشت موسوم به «خشت پرنده» نشسته و یا در حال پرواز هستند. به‌لحاظ شکلی نقش پرندگان به دو صورت طبیعت‌گرایانه یا تجریدی است. در یک خشت ممکن است از یک تا پنج پرنده در حالت متفاوت نقش شوند. اغلب آنچه که در ظاهر نقش می‌بینیم (به‌خصوص در نمونه‌های با نقوش تجریدی) فقط نشان از نقش یک پرنده دارد و تشخیص گونه آن ممکن نیست، اما بافندگان این پرندگان را کبوتر، مرغ، خروس، باز و بنگشت یا همان گنجشک ذکر می‌کنند. نقش پرندگان همواره با نقوش گیاهی و درهم‌نشینی با گل‌ها و درختان مانند درخت انگور، سرو و کاج، و همچنین حیوانات مانند آهو می‌آید. پرندگان منقوش در فرش خشتی چهارمحال و بختیاری همواره در رنگ‌های روشن‌اند، بنابراین نشان از نیکی و پارسایی دارند. (تصویر ۲)

طاووس

قدمتی پیوسته با فراوانی و اصالت و نجیب‌زادگی دارد. پره‌های رنگین‌اش نشانی از اصالت و شکوه و جلال و

تصویر ۲: نمونه‌هایی از نقش مایه پرنده در فرش خشتی (مأخذ: نگارندگان)

مکان خاصی برای نگهداری طاووس اختصاص داده شده بود (خزایی، ۱۳۸۶، ۸). در بسیاری از آثار دوره ساسانی نقش طاووس در تزیینات قرار گرفته است. در ایران پس از اسلام به‌عنوان نمادی از مرغ آفتاب و باروری کیهانی و ذاتی شناخته شده است. تعدادی از عرفا و شاعران دوران اسلامی هر کدام به‌نوبه خود در تحسین و یا تقبیح طاووس اشعاری سروده‌اند که هر کدام جای تأمل و تفکر دارند. کارکرد نمادین این نقش در معماری پس از اسلام، در مدارس دینی، مساجد و اماکن مذهبی و حتی منازل شخصی افراد به‌وفور یافت می‌شود. نقش طاووس در تزیینات سردر ورودی بسیاری از مکان‌های مذهبی از جمله مسجد امام اصفهان، حرم امام رضا (ع) و مقبره خواجه ربیع مشهد وجود دارد. طبق نظر عامه، نقش طاووس بر فراز در ورودی مساجد، همزمان شیطان را دفع و مؤمنین را استقبال می‌کند (خزایی، ۱۳۸۲، ۱۴۱). در ادبیات ایران ترکیباتی چون: طاووس آبگین خضرا (کنایه از آسمان)، طاووس آتش‌پر (کنایه از آفتاب)، طاووس فلک

زیبایی آسمانی دارد که به‌روی زمین تجلی یافته. تزیینات تجملی، تکبر، جلال و شکوه، خودبینی، رستاخیز، زندگی توأم با عشق، زندگی درباری، زیبایی، سلطنت، مقام و شهرت، غرور دنیوی، فناپذیری و مورد ستایش همگان بودن از معانی نمادین این پرنده است (جابر، ۱۳۷۰، ۷۹). هر که طاووس خواهد جور هندوستان کشد

در بسیاری از اساطیر فرهنگ‌های شرقی از طاووس به‌عنوان پرنده مقدس یاد می‌شود. طاووس نماد ابدیت است چرا که در دوران باستان معتقد بودند طاووس به‌دلیل نوشیدن آب حیات، عمر جاودانه یافت. این پرنده با دمی به‌شکل بادبزن نماد خورشید است. دنباله دایره‌ای شکلش نماد طاق آسمان و لکه‌های چشم‌مانند آن ستاره‌های آسمان هستند (میت‌فورد، ۱۳۸۸، ۶۸). نقش طاووس در میان قرص خورشید یا همراه با درخت زندگی جایگاه مهمی را در هنر ایران به‌خود اختصاص داده است. طاووس در ایران باستان در آیین زرتشت به‌مثابه مرغی مقدس مورد توجه بوده است. در نزدیکی آتشکده بخارا

تصویر ۳: سمت راست: نمونه‌هایی از نقش‌مایه پرنده و درخت‌انگور در فرش خشتی؛ سمت چپ: درخت‌انگور و پرنده در حجاری معماری منطقه (قلعه چالستر) (مأخذ: نگارندگان)

است که نشان از علاقه بافندگان منطقه به این نقش دارد. این نقش در فرش‌های خشتی همچون فرش‌های سرو و کاج در بیشتر موارد با نقش درخت به‌خصوص درخت کاج همراه است. به این ترتیب که نقش طاووس در مقابل و پای درخت کاج قرار می‌گیرد (تصویر ۳).

مرغ و درخت

در نگاره‌های «مرغ و درخت»، یک جفت مرغ (پرنده) در دو سمت گیاه مقدس جای گرفته‌اند، و پاسداران گیاه مقدس‌اند. سابقه به‌کارگیری این نقش را می‌توانیم در نگاره‌ای از زمان ساسانی مشاهده کنیم. این همان درخت زندگی است. در بیشترین نمونه‌های بازمانده از پارچه‌های زمان آل‌بویه مرغان رودرو هستند (پرهام، ۱۳۷۰، ۱۰۳). درخت زندگی در اصل یک درخت نخل یا سرو است که دو بز به‌طور قرینه در دو طرف آن است. وجود این نگهبانان از عناصر جدانشدنی این نماد در تمدن‌ها و ادوار مختلف است و تصویر آنها همیشه به‌گونه‌ای است

(کنایه از آفتاب) یافت می‌شود که به ارتباط این پرنده با نور و خورشید اشاره دارد. در منطق‌الطیر عطار مظهر بهشت‌پرستان و در آرزوی بازگشت به بهشتی است که به‌دلیل هم‌دستی با مار در اغوای آدم و حوا از آن رانده شده.

نقش طاووس از نقوشی است که در دستبافت‌های ایرانی به‌خصوص بافته‌های روستایی و عشایری به‌وفور و اغلب در کنار درخت زندگی دیده می‌شود. عشایر بر این باورند که تابناکی‌ای که طاووس با خود به‌همراه دارد، در اعماق قلب آنان نیز حضور دارد. نگاره طاووس بر بافته‌های مناطق مختلف ایران مانند قشقایی، بلوچ و کردی بافته می‌شود. در فرش‌های چهارمحال و بختیاری از طاووس در انواع و اقسام طرح‌ها مثل قاب سرو کاج، خشتی، درختی، گلدانی و کف‌ساده استفاده می‌شود.

طاووس پرنده بومی منطقه چهارمحال و بختیاری نبوده اما هنرمندان و بافندگان این نقش را به‌لحاظ زیبایی‌اش به‌کرات به‌کار گرفته‌اند. این کاربرد به‌قدری چشمگیر

که گویی اجازه نزدیک شدن هیچ موجودی را به آن نمی‌دهند یا در پی دفع نیروهای شر موجودات اطراف آن هستند. نحوه قرارگیری آنها، رو به درخت و به صورت قرینه، هم تعادل بصری ایجاد می‌کند، هم بر ثبات و قدرت این نگهبانی تأکید بیشتری می‌کند. وجود نگهبانان درخت، نمادی عینی از اعتبار درخت و ویژگی‌های آن است. علاوه بر این، درخت زندگی در فرهنگ هند و اروپایی، با پرندهای ربط می‌یابد که سوای نمادپردازی آسمان یا خورشید و ستارگان، به عنوان جزئی از کل، روح سخنگوی درخت نیز هست (مختاریان، ۱۳۸۹، ۱۲۵). این نقش‌مایه بر بسیاری از سنگ‌های قبور، قالی‌ها و نگارگری‌های پس از اسلام نقش شده است. نقش مرغ و درخت در حجاری‌های بناهای تاریخی استان نیز دیده می‌شود. (تصویر ۵)

نقش مرغ و درخت را در فرش‌های خشتی چهارمحل و بختیاری به چند صورت مشاهده می‌کنیم. در یک حالت پرندگان در دو سوی درختان سرو و کاج قرار می‌گیرند. (تصویر ۶) نقش مرغ و درخت را به صورت بسیار محسوس آن در خشت‌هایی که میان بافندگان موسوم به «خشت فرشته» است، شاهد هستیم. خشت فرشته از نقش دو پرنده در دو طرف گل‌ها تشکیل شده است. بوته‌ای گل در میان دو پرنده روبه‌روی هم یادآور درخت زندگی است که همیشه نگهبان دارد. از این رو شاید این نقش متأثر از درخت زندگی و نگهبانان آن باشد. دو پرنده نگهبانان این بوته هستند و احتمالاً به همین دلیل نام فرشته گرفته‌اند. پرندگان دارای دم بلند و پیچ و تاب هستند. بال‌های آنها بسته و یا باز است که نشان می‌دهد درحال نشستن و یا برخاستن از کنار بوته هستند. بوته گل، گلی مرکزی دارد و گل‌های کوچک‌تر فضای دو طرف گل مرکزی را پر کرده‌اند. نمونه مشابه این نقش در حجاری‌های معماری منطقه وجود دارد. (تصویر ۷)

خشت دیگری نیز وجود دارد که در آن نقش مرغ و درخت بافته شده است. نکته جالب توجه در این خشت حضور مار پیچیده به دور درخت است. مار از عمده‌ترین تصاویر مثالی سرچشمه حیات و تخیل است و غالباً پیچیده به دور درخت تصویر می‌شود و تقریباً در همه تمدن‌ها، همانند درخت موجب پیدایی انبوهی از اساطیر تلفیقی

شده است (دوبوکور، ۱۳۷۳، ۴۱). آدم و حوا به‌اغوا ی مار مرتکب گناه نخستین می‌شوند و طرد شدنشان از باغ عدن موجب می‌گردد که مار، لعن و نفرین شده، به نحس و شوم بودن شهرت یابد. این جانور سردتن و بی‌پا نماد شر است که باید با آن پیکار کرد (همان، ۶۲). پرنده در مقابل مار قرار می‌گیرد و به‌عنوان نماد عالم ملکوتی در مقابل عالم خاکی ملحوظ می‌شود. حتی به‌طور جامع‌تر، پرندگان نماد مراحل معنوی، نماد فرشتگان و نماد مرحله برتر وجود هستند (شوالیه و گبران، ج ۲، ۱۹۷).

گویی دو مرغ دو طرف این درخت علاوه بر نگهبانی از درخت در پی دفع نیروهای شر مار پیچیده به دور آن هستند. یکی از دو مرغ نقش شده در طرح این خشت ساکن و با بال‌های بسته و دیگری با بال‌های گشوده درحال نشستن و یا پر زدن و برخاستن است. تفاوتی که در نقش این خشت‌ها می‌توان دید فقط در حضور پرنده یا مرغ در حال پر زدن است که ممکن است در سمت راست و یا چپ درخت قرار گیرد. سر مار همیشه به سمت مرغ با بال‌های گشوده است. (تصویر ۸)

گل و مرغ

«گل و مرغ» موضوع اصلی برخی از خشت‌های پرنده در فرش‌های خشتی چهارمحل و بختیاری است. ریشه کهن «گل و مرغ» را در فرهنگ ایرانی و ادبیات فارسی، می‌توان در داستان «بلبل سرگشته [۲]» جست. نقاشی‌های گل و مرغ یا گل و بلبل از موضوع‌های رایج هنرهای تصویری در سده دوازدهم هجری بودند. این گونه از نقاشی قدیم ایرانی، دارای موضوع گل، برگ، پرندگانی چون بلبل، و گاه پروانه بود. نقاشان غالباً در بازنمایی این طرح از طبیعت مایه می‌گیرند. این طرح به‌صورت نقاشی مستقل و یا در پیوند با برخی هنرهای کاربردی از جمله فرش متداول بوده است.

هنرمند بافنده چهارمحل و بختیاری بر بستر هنر خود به‌نحوی این نقش را به‌کار می‌برد که گویی خشت با این طرح خود یک نقاشی گل و مرغ است. در این خشت حضور پرنده موجب شده تا گل‌ها نزدیک‌تر و به هم جمع‌تر شوند. گل‌ها، برگ‌ها و پرندگان طبیعت‌گرایانه تصویر می‌شوند. (تصویر ۹)

تصویر ۴: نمونه‌هایی از نقش مایه طاووس در فرش خشتی (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۵: سمت راست: نگاره ساسانی؛ سمت چپ: نقش مایه پارچه ابریشمی بافته شده در ری، سده ۶ یا ۷ ه.ق. (مأخذ: پرهام، ۱۳۷۰، ۱۰۴)

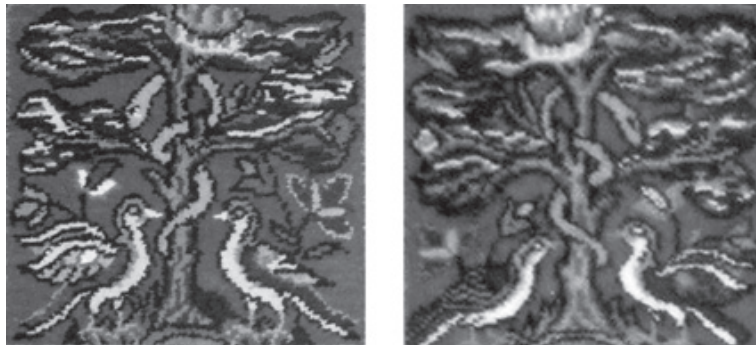

تصویر ۶: نمونه‌هایی از تصویر مرغ و درخت در فرش خشتی (نقش مایه پرنده در دو سوی درخت) (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۷: نمونه‌هایی از تصویر مرغ و درخت در فرش خشتی (نقش مایه پرنده در دو سوی گیاه، خشت فرشته)، گوشه پایین سمت راست: نمونه‌ای از این نقش بر حجاری منطقه (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۸: تصویر مرغ و درخت به‌همراه مار در فرش خشتی (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۹: نمونه‌هایی از تصویر گل و بلبل در فرش خشتی (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۱۰: نمونه‌هایی از تصویر پروانه در فرش خشتی (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۱۱: نمونه‌هایی از نقش مایه پرنده برگرفته از فرش خشتی چهارمحال و بختیاری (مأخذ: نگارندگان)

پروانه

متفاوتی چون نشسته، در حال پرواز، با بال‌های باز یا بسته، رو به سوی چپ یا راست قرار داده شود. تأثیر اعتقادات اساطیری در استفاده از نقش پرنده در فرش‌های خشتی چهارمحل و بختیاری به‌طور واضح در بافت نقوش «مرغ و درخت» و «گل و مرغ» مشهود است. استفاده از نقش مایه پرنده در خشت پرنده در مواردی چون خشت «پرنده و درخت انگور» و یا خشت «مرغ و درخت» از پیوند با هنرهای دیگر چون حجاری قرار می‌گیرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. اگرچه پروانه از گونه‌های حشرات محسوب می‌گردد، اما به دلیل بال‌های رنگارنگ و پرواز نامنظم و زیباییش میان گل‌ها در بحث هنر و نمادشناسی در گروه پرندگان بررسی می‌شود.

۲. در داستان «بلبل سرگشته» پسری به دست پدرش کشته می‌شود و نامادری‌اش او را می‌پزد. خواهرش متوجه شده و آن غذا را نمی‌خورد. خواهر استخوان‌های برادرش را در زیر بوته گلی دفن کرده و هر شب به روی آن آب و گلاب می‌پاشد. پس از مدتی، بلبلی از میان بوته گل بیرون آمده و چنین می‌خواند:

منم، منم بلبل سرگشته

از کوه و کمر برگشته

پدر نامرد مرا کشته

زن پدر نابه‌کار مرا خورده

خواهر دلسوز مرا با آب و گلاب شسته

و زیر درخت گل چال کرده

و این چنین بلبل می‌شود هم‌نشین گل.

فهرست منابع

۱. کلام‌الله، قرآن کریم.
۲. بصرام، سید جلال‌الدین؛ فرجو، محمدحسین؛ ذریه زهرا، سید امیراحمد (۱۳۸۶) رویای بهشت: هنر قالبیابی ایران، تهران: سازمان اتکا.
۳. پرهام، سیروس (۱۳۷۰) دستبافت‌های عشایری و روستایی فارس، ج. ۲، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۴. پورنامداریان، تقی (۱۳۸۳) رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

پروانه به‌خاطر فرآیند دگردیسی و تغییر شکل خود از کرم به پروانه، طبق اسطوره‌های فرهنگی و روایات قومی اغلب نمادی از تحول است (هال، ۱۳۸۳، ۳۹). از آنجایی که از یک کرم عادی، در طی مرحله اضمحلال، به مخلوقی بال‌دار و ملکوتی مبدل می‌شود، این امر به معنی تولد دوباره و رستاخیز است (کوپر، ۱۳۸۶، ۷۳). پروانه‌ای که از شفیره خود بیرون می‌آید، نماد روحی است که جسم را ترک می‌کند. پروانه نشانی از شادی و نمادی از طراوت و شادابی بهار است و معنی نمادینی همچون برکت، خشنودی، روح رستاخیز، سبک‌وزنی، سعادت و عشق را به همراه دارد (جایز، ۱۳۷۰، ۳۰). هنگامی که پروانه‌ای را نشان دهند که شهد گلی را می‌مکد، عاشقی را نشان می‌دهند که لذات عشق را می‌چشد. پرندگان کوچک، چون پروانه‌ها، نشانه روح کودکان نیز هستند. چرخش پروانه به‌دور شمع نشان از عشق صادقانه عاشق به معشوق است.

این حشره زیبا به‌خاطر طبیعت دل‌انگیز استان و وجود گل‌ها و سبزه‌های فراوان در دشت‌ها و مزرعه‌ها بسیار دیده می‌شود. پروانه‌ها با بال‌های رنگارنگ در کنار گل‌های زیبا صحنه‌های قشنگی خلق می‌کنند و همین نقش توسط بافنده خوش ذوق بر روی دست‌بافته‌ها تجلی می‌یابد. (تصویر ۱۰)

نتیجه‌گیری

با مطالعه آثار هنری و فرهنگی ایران به جایگاه شایان توجه نقش مایه پرنده پی می‌بریم. این میزان از توجه به نماد پرنده حکایت از احترام و ارزش آن در میان انسان‌ها در همه اعصار دارد. پرنده علاوه بر مفاهیمی چون آزادی روح و پرواز، در فرش‌های خشتی چهارمحل و بختیاری غالباً با مفاهیمی چون نیکی همراه است.

از میان انواع پرندگان متنوع در طبیعت، تنها چند نوع پرنده به‌طور مکرر در این فرش‌ها حضور یافته است که عبارتند از: طاووس، بلبل، گنجشک و پروانه. نقش مایه پرندگان به‌صورت تجریدی و یا طبیعت‌گرایانه و در همه حال در ترکیب با گل‌ها و گیاهان به‌کار می‌رود. نقش مایه پرنده ممکن است در هر قسمت از خشت و با حالات

۵. جابز، گرتروود (۱۳۷۰) سمبل‌ها (کتاب اول): جانوران)، ترجمه محمدرضا بقاپور، چاپ جهان‌نما.
۶. خزایی، محمد (۱۳۸۶) «نقش نمادین طاووس در هنرهای تزئینی ایران»، کتاب ماه هنر. شماره ۱۱۱ و ۱۱۲، تهران.
۷. خزایی، محمد (۱۳۸۲) «نمادگرایی در هنر اسلامی»، مجموعه مقالات اولین همایش هنر اسلامی، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی. صص. ۱۲۵-۱۴۲.
۸. خسروی، عبدالعلی (۱۳۶۸) فرهنگ بختیاری، تهران: نشر پدیده.
۹. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷) لغت‌نامه دهخدا، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۰. دو بوکور، مونیگ (۱۳۷۳) رمزهای زنده جان، ترجمه جلال ستاری، تهران: نشر مرکز.
۱۱. صرفی، محمدرضا (۱۳۸۶) «نماد پرندگان در مثنوی»، فصلنامه پژوهش‌های ادبی. شماره ۱۸، کرمان.
۱۲. قاضیانی، فرحناز (۱۳۷۶) بختیاری‌ها، بافته‌ها و تقوش، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
۱۳. کوپر، جی.سی. (۱۳۸۶) فرهنگ مصور نمادهای سنتی، ترجمه ملیحه کرباسیان، تهران: فرهنگ نشر نو.
۱۴. مختاریان، بهار (۱۳۸۹) «بلبل سرگشته (پژوهشی در نمادشناسی گل و مرغ)»، نامه فرهنگستان، شماره ۴۴، تهران.